

УДК 159.9:34.01(477)

В. С. Медведєв*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ***О. А. Левенець***кандидат психологічних наук, доцент,
старший викладач кафедри психології охоронної діяльності
Інституту Управління державної охорони України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК СФЕРА РЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ (ЧАСТИНА 2)

Структурно-психологічна характеристика злочинної діяльності дозволяє визначити її місце серед інших видів людської діяльності. Питання розвитку людини в діяльності піднімали багато дослідників. Серед них насамперед слід назвати К.О. Альбуханову-Славську, В.А. Бодрова, Е.Ф. Зеєра, Є.А. Клімова, Б.Ф. Ломова, А.К. Маркову, К.К. Платонова, В.Д. Шадрікова та ін. Проте вивчення літературних джерел засвідчує, що проблема потребує суттєвих уточнень і подальших розроблень з урахуванням новітніх наукових здобутків і вимог сьогодення.

За ознакою типу діяльності злочинна діяльність, як правило, не аматорська, а професійна. У цілому вона є своєрідним класом трудової діяльності (праці), що передбачає певну підготовку та кваліфікацію виконавців. Сферою злочинної діяльності є людські стосунки, що регламентуються правом. Загалом злочинна діяльність спрямована на незаконне привласнення матеріальних і духовних цінностей, меншою мірою – на їх незаконне виробництво й збут і обслуговування такого виробництва. Злочинна діяльність передбачає знання та використання різноманітної, зокрема спеціальної й таємної інформації. Одночасно це складна практично-інтелектуальна діяльність зі специфічною активністю та відповідальністю її суб'єктів. У ній поєднуються управлінський, виконавчий, обслуговуючий елементи праці, конкретне співвідношення яких зумовлюється спеціалізацією, окремими завданнями та виконуваними ролями.

У першій частині нашої статті було встановлено, що структурними елементами злочинної діяльності є такі: мотивація та мотив злочинної діяльності; формування мети злочинної діяльності; прийняття рішення про скоєння відповідної злочинної діяльності; засоби та способи здійснення злочинної діяльності; досягнення результатів і ставлення суб'єкта до них.

Розглянувши структуру злочинної діяльності в «горизонтальній» площині, перейдемо до її характеристики у «вертикальній» площині. Остання дає змогу виділити (як і в будь-якій діяльності) такі елементи, як дії та рухи. Дія – це відносно завершений акт (одиниця) діяльності, спрямований на вирішення поточної задачі, досягнення тактичної цілі. Дії можуть

бути предметними (зовнішніми) і розумовими (внутрішніми). У юридичному плані суттєвим є розрізнення простої (елементарної) і складної дії. Остання являє собою закінчений цикл узгоджених між собою предметних і розумових дій. У такому контексті злочинна діяльність – це сукупність умисних складних дій, які поєднують у собі в різних співвідношеннях елементарні предметні та розумові дії.

Важливо підкреслити, що не всі ці дії можуть кваліфікуватися як власне злочинне діяння. Це означає, що злочинна діяльність включає в себе не тільки злочини, а й різні форми передкримінальної та післякримінальної активності (задум, планування, розроблення алібі, витрата коштів і майна, отриманих злочинним шляхом, і т. ін.).

Предметні дії спрямовані на речі, людей, явища зовнішнього світу. Розумові дії полягають у сприйнятті, пам'яті, мисленні, уявному оперуванні образами, поняттями, числами тощо.

Предметна діяльність складається з психомоторних рухів, а розумова – з операцій. Рух – це максимально конкретний (вихідний) акт тілесно-мускульної активності людини. У контексті злочинних дій важливими характеристиками рухів є сила, швидкість, тривалість, точність, ритмічність, координованість. Особливе значення для окремих видів злочинної діяльності мають так звані мимовільні рухи, зокрема тремор (здригання пальців рук). Вони є суттєвою перешкодою для злочинної діяльності картярських шулерів, кишенькових злодіїв, валютних «кидал».

За ознакою доцільності рухи, що здійснюються під час злочинної діяльності, поділяються на основні, поправочні, допоміжні, зайві, помилкові, нештатні.

Основні рухи – це такі, які є мінімально достатніми для досягнення цілі злочинної дії.

Поправочні рухи уточнюють основні щодо відхилень від «заданих» параметрів виконання дії.

Допоміжні рухи – такі, що безпосередньо не стосуються основного завдання, але необхідні як додаткові для нього.

Зайві рухи – ті, що заважають основним рухам.

Помилкові рухи – такі, що виконуються замість правильних рухів.

Нештатні рухи – додаткові рухи, необхідні для ліквідації наслідків неочікуваної, раптової ситуації.

Виконання рухів безперервно контролюється та корегується шляхом співставлення їх результатів із метою дії.

Як уже зазначалося, розгляд злочинної діяльності у «вертикальній» площині дозволяє встановити психологічний зміст злочинного професіоналізму як сукупності умінь і навичок.

У минулому більшість правопорушників вважалася людьми імпульсивними, малоосвіченими, нерозбірливими й безпринципними. Але багато злочинців мають складний набір когнітивних інструментів, що складаються з розвинутих умінь і навичок. Деякі злочини можуть бути вчинені тільки за наявності конкретних знань, наприклад, злочини, пов'язані з високими технологіями або просто з керуванням і експлуатацією техніки. Так, злочини у сфері комп'ютерної інформації під силу тільки тим, хто має відповідні знання та вміння. Отже, якщо ми тішимо себе надією навчитися запобігати злочинам у майбутньому, нам слід визнати за злочинцями особливі вміння й навички.

Установлено, що розвиток і функціонування вміння забезпечується спільною узгодженою роботою структурних елементів психіки суб'єкта, які піддаються впливу з боку зовнішнього середовища. Кожний такий елемент має складну організацію й виконує специфічну функцію в структурі вміння та діяльності в цілому. Структура професійного вміння ізоморфна структурі діяльності, в яку воно включене, і є основним засобом її здійснення. До структурних компонентів професійних умінь належать пізнавальні, регулятивні, інструментальні та програмуючі складники. Психологічні складники професійних умінь взаємодіють, але кожний із них може бути провідним залежно від специфіки діяльності [3]. У зв'язку з тим, що формування вміння і навичок – це цілісний процес, їх закріплення на різних рівнях пояснює розвиток умінь від простих до складних. У процесі життєдіяльності в людини відбувається накопичення алгоритмів виконання певних дій, а отже, утворюється численний набір різноманітних умінь і навичок [4].

Уміння співвідносяться з навичками так само, як і програма дій із їх безпосередньою реалізацією. Професійні вміння ширші за професійні навички, вони передбачають різні варіанти реалізації дій. Один із можливих варіантів здійснення дій, який виявляється оптимальним, поступово закріплюється, автоматизується та стає навиком. Важлива роль професійного злочинного навичку полягає в тому, що він немовби розвантажує свідомість від постійного регулювання окремих дій і рухів. Таким чином, навик як компонент злочинної діяльності являє собою найбільш ефективну для досягнення кін-

цевої мети чи поточної задачі послідовність дій і рухів.

Уміння як компонент злочинної діяльності полягає в психологічній готовності й спроможності успішно здійснювати таку діяльність на основі відповідних знань і навичок. Наприклад, кишеньковий злочин може вчинятися за допомогою різних комбінацій психомоторних дій і рухів – шляхом розрізання кишень чи сумок заточеною монетою, скальпелем та ін. (так звані «писаки»); шляхом витягування гаманця з кишень чи відкритої сумки за допомогою риболовного гачка чи відповідного саморобного пристрою (так звані «риболови»). Уміння шахрая переконливо спілкуватися, обдурити жертву за допомогою ворожіння, складається з різноманітних навичок: виділення потенційної жертви серед інших осіб за особливостями зовнішності та поведінки (сенсорно-перцептивний навик); привертання уваги жертви та вступ у первинний словесний контакт (мовно-моторний навик); посилення гіпноотичного впливу за допомогою тілесного контакту (прохання простягнути праву руку для ворожіння чи захоплення правої руки жертви) і зближення на інтимно-довірливу дистанцію (моторний навик).

Формування навичок злочинної діяльності здійснюється в 4 основні етапи.

Перший етап – попередній. На цьому етапі здійснюється вироблення програми навичок, розподіл окремих дій і рухів на елементарні складові частини, здійснюються пробні орієнтовні рухи, включаючи зайві та помилкові. Попередній етап характеризується надлишковою інформацією. Завдяки орієнтовним рухам із масиву різноманітної інформації відбирається та, що є необхідною для цієї дії.

Другий етап – аналітичний. На цьому етапі кожен рух виконується окремо, здійснюється чуттєвий аналіз сили, величини, тривалості кожного руху. На цій основі формуються окремі, але цілісні дії, зв'язки та залежності, наприклад, між руками, пальцями та фальшивими грошима (так звана «лялька» валютного «кидали»). Далі виникає можливість виконання дій у певній послідовності.

Третій етап – синтетичний. Окремі елементи дій поєднуються в єдиний ланцюжок, утворюється цілісне чуттєве поле. Регулятором дій починає виступати узагальнений образ, який включає в себе послідовність рухів, їх взаємозв'язок, підпорядкованість.

Четвертий етап – автоматизація. На ньому усуваються зайві рухи та надмірне м'язове напруження. Увага зміщується з процесу дії на її результат. Таке зміщення зумовлюється тим, що зоровий контроль за діями замінюється на внутрішньом'язовий (кінетичний) і дотиковий контроль. На цьому етапі з'являється можливість довільно регулювати темп дій, виникає ритм рухів.

Важливою умовою формування злочинних навичок є багаторазове осмислене повторення.

Наслідком багаторазових повторень є трансформація дій, які при цьому втрачають свідому цілеспрямованість, прийоми їх виконання автоматизуються, і дії перетворюються на навички. Гнучкість і адаптивність умінь забезпечуються зміною умов і ситуацій їх формування. У реальності суб'єкти злочинної діяльності намагаються підшукувати й створювати звичні, типові для себе ситуації й без крайньої необхідності не виходити за їх межі.

Для ілюстрації цих положень наведемо злочинну діяльність 20-річних киян Володимира К. та Владислава В. Перший помер у слідчому ізоляторі, а другий засуджений до довічного ув'язнення. Керуючись корисливим мотивом, хлопці вирішили розбійним шляхом отримувати легкові авто, убиваючи при цьому їхніх власників. Для набуття необхідної кваліфікації вони обирали жертвами поодиноких волоцюг, які перебували на залізничних вокзалах міста. Володимир і Владислав резонно вважали, що такі особи не зможуть чинити опір, а їх зникнення не приверне уваги. Протягом п'яти місяців злочинці убили п'ятьох літніх волоцюг, використовуючи ножі та револьвер «Наган», яким заволоділи теж шляхом убивства. Тіла жертв скидалися в річку Либідь. Надалі – серія «успішних» нападів на шістьох власників автомобілів і трьох власників квартир. І лише скоєння в нетверезому стані дорожньо-транспортної пригоди на автомобілі однієї з жертв поставило крапку в цій історії.

У випадках вимушеної тривалої перерви в діяльності, як правило, виникає деавтоматизація та подальше руйнування навичок. Ось чому досвідчені злочинці, перебуваючи в місцях позбавлення волі, усіляко намагаються підтримувати свою кваліфікацію й уникають роботи, яка негативно впливає на їх злочинні навички й уміння.

Злочинці-професіонали ретельно готують злочини, уміло вибирають місце, час і способи їх здійснення, конкретні об'єкти посягань, беруть за необхідності знаряддя злому й інші технічні засоби, використовуючи витончені прийоми контр нападу й маскування, систему умовних сигналів і багато інших елементів кримінального ремесла. Злочинний досвід включає також знання методів оперативно-розшукової діяльності, розкриття й розслідування злочинів, способів ухилення від відповідальності, уміння протистояти правоохоронним органам.

Кожна професійна злочинна діяльність постійно вдосконалюється в плані освоєння нових кримінальних способів і засобів. Потрібно мати на увазі, що деякі злочинці, особливо члени організованих злочинних груп і злочинних організацій (злочинних співтовариств), тривалий час безкарно вчиняють злочини. Серед цих осіб можуть бути й такі, які ніколи не притягувалися до кримінальної відповідальності, формально вони «чисті» перед законом.

Отже, злочинність як діяльність являє собою розмаїття конкретних злочинних діяльностей, які відрізняються одна від одної за такими озна-

ками, як об'єкт, засоби, умови, види та форми організації, ролі співучасників та ін. Спеціалізація є однією з передумов ефективності злочинної діяльності й дозволяє досягати високого рівня. У той же час вона має об'єктивні межі, що визначаються не тільки зовнішніми чинниками, а й психологічними та фізичними можливостями суб'єкта злочинної діяльності.

Для вчинення злочинів суб'єкт злочинної діяльності повинен мати певні знання, уміння, навички, а нерідко й риси характеру, що дозволяють іти на жорстокі та зухвалі дії. Як і під час будь-якого іншого виду діяльності, злочинці використовують досвід попередників і власний злочинний досвід. Це дозволяє їм, досягаючи поставлених цілей, нерідко залишатися безкарними й удосконалювати способи злочинної діяльності.

У зв'язку із цим своєрідного забарвлення набуває питання щодо так званих професійно важливих якостей (далі – ПВЯ) суб'єкта злочинної діяльності, які є як енергетичним, так і інструментальним забезпеченням умінь і навичок злочинця. Традиційно під ПВЯ розуміються певні психологічні (психофізіологічні, індивідуально-типологічні й ін.) характеристики людини, які виступають у формі якостей і є необхідною суб'єктивною умовою ефективного виконання професійної діяльності.

Розрізняють абсолютні та відносні ПВЯ. Наявність і певна розвиненість перших є обов'язковою умовою виконання діяльності й не може бути компенсована за рахунок інших якостей. Так, наприклад, для кишенькового злодія абсолютними ПВЯ є високорозвинена дотикова чутливість пальців і відсутність тремору (мимовільного здригання пальців і кисті руки). Для шахрая абсолютними ПВЯ є комунікабельність, артистичність (достовірне виконання злочинної ролі), уміння здійснювати цілеспрямований психологічний вплив. Відносні ПВЯ можуть бути частково чи повністю компенсовані за рахунок інших якостей і професійного досвіду. Так, зокрема, недостатня психологічна стійкість шахрая може бути компенсована за рахунок підвищеної обережності й антиципації (здатності до передбачення). Поряд із цим є так звані первинні (вихідні) і вторинні (інтегральні) ПВЯ. Останні формуються на основі первинних і поєднують їх у складні комплекси. Так, наприклад, предметна спостережливості квартирного злодія дозволяє йому відшукати приховані гроші та дорожчості за допомогою малопомітних побічних ознак. Така спостережливості спирається на чутливість зорового аналізатора, елементи пам'яті, окремі розумові дії.

Перелік професійно важливих якостей об'єднується в так звану психограму професії, на основі якої підбираються та готуються конкретні виконавці. Визначальною основою такої психограми є психофізіологічні, індивідуально-типологічні (особливості темпераменту та характеру), пізнавально-інтелектуальні, рефлексивні

(самопізнання, самооцінка, саморозвиток), комунікативні якості.

У характері людини традиційно вирізняються такі ознаки, як повнота, цілісність, індивідуальність, стабільність та інтенсивність прояву. До негативних рис характеру відносять агресивність, авантюризм, брехливість, бентежність, боягузтво, властолюбство, ворожість, жадібність, жорстокість, заздрість, зухвалість, збудливість, конфліктність, конформність, мстивість, пихатість, цинізм, чванливість тощо.

Із наведеного переліку чинне кримінальне законодавство бере до уваги, зокрема, жорстокість, легкодухість чи боягузтво, недбалість, зухвалість, цинізм.

Проілюструємо наведені вище положення розробленою нами психограмою кілера, який здійснює вбивства на замовлення. Виконавцю цієї діяльності повинні бути притаманні деякі якості та характеристики.

Психофізіологічні:

- урівноважений і рухливий тип нервової системи;

- гострий зір, глибинний і лінійний окомір;
- зорова дотикова та кінетична чутливість;
- зорово-моторна координація.

Пізнавальні, волеві та характерологічні:

- зосередженість, уважність, спостережливість, цілеспрямованість, рішучість, терплячість, самостійність;

- підвищена агресивність, схильність до виваженого ризику, педантизм, обережність, антиципація (здатність передбачати безпосередні та віддалені наслідки своєї діяльності).

Якості, що є результатом професійної підготовки:

- професійне володіння зброєю;
- тактичні навички щодо вибору, заняття та залишення позиції.

Принцип економічності (раціональності) проявляється в тому, що отримана в результаті злочинної діяльності користь не повинна бути меншою за витрати на підготовку й здійснення діяльності. Він також передбачає пошук, створення та використання найбільш раціональних і, що не менш важливо, «безпечних» технологій діяльності. Недарма є думка, що серед злочинців-професіоналів найбільша питома вага раціоналізаторів і винахідників порівняно з представниками офіційних професій.

Серед професійних злочинців є чіткий поділ праці на злодіїв, шахраїв, грабіжників, здирників та ін. Вони в основному дотримуються обраної спеціалізації, адже перехід до іншої діяльності вимагає абсолютно нових навичок і досвіду. Наприклад, «ведмежатники» не здійснюють інших злочинів, навіть перебуваючи в стані крайньої потреби. Перехід від однієї спеціалізації до іншої відбувається або через надзвичайні обставини, коли, наприклад, правоохоронні органи посилюють боротьбу з певною категорією злочинців, або під впливом авторитетів у злочинних групах. Наприклад, у наказовому порядку

вимагач стає грабіжником, а грабіжник – убивцею. Професійна злочинна діяльність відрізняється від іншої кримінальної діяльності тим, що виробляє в її учасника певні знання, практичні вміння та навички, іноді доведені до автоматизму, що забезпечують оптимальне досягнення мети при мінімальному ризику викриття.

Серед властивостей злочинців особливої уваги заслуговують такі, як характер і тривалість злочинної діяльності. Найбільше рецидивістів серед злодіїв, грабіжників, розбійників, членів злочинних організацій. Визначальна риса професійного злочинця – включеність у кримінальне середовище. Людина, що стає на шлях скоєння злочину у вигляді промислу, тим самим відмовляється від дотримання встановлених у суспільстві норм поведінки й освоює абсолютно нові норми, характерні саме для злочинного середовища. При цьому систематична злочинна діяльність зумовлює й певний спосіб життя, систему спілкування з усіма послідовниками. Професійні злочинці є прихильниками кримінальних традицій, звичаїв, корпоративних правил поведінки. Ці норми мають на меті підтримання певного «порядку» як у злочинному середовищі, так і в зовнішніх зв'язках, забезпечують верховенство злочинної еліти, служать засобом її самозбереження й самозахисту.

Ураховуючи викладене, слід зробити висновок, що злочинна діяльність – це специфічний спосіб самореалізації особистості, а також існування певної частини суспільства, процедура її життєзабезпечення. Сутність злочинної діяльності, як і діяльності в цілому, полягає в тому, що вона є складовою частиною сенсу буття людини. Адже особистість прагне опанувати таку діяльність, яка, задовольняючи матеріальні та духовні потреби, дає можливість, по-перше, застосувати свої знання, уміння та навички, по-друге, отримати задоволення від результату. Тому необхідним є дослідження злочинної діяльності як соціально-психологічного явища, і вивчати її слід поряд з іншими видами людської діяльності. Тільки так можна розробляти шляхи протидії цьому явищу, що відповідають дійсності. Розроблення досить ефективних заходів щодо зміни психіки осіб, які вчинили злочини, з перевиховання й виправлення також може бути здійснене тільки на основі виявлених закономірностей злочинної діяльності.

Література

1. Бахин В.П. Тактика преступников / В.П. Бахин // Тактические приемы противодействия преступников следствию. – К. : Изд-во Семенко Сергея, 2009. – 44 с.
2. Карпов Н.С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності : [монографія] / Н.С. Карпов. – К. : Київ. Нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 522 с.
3. Левенець О.А. Процес формування та рівні розвитку професійних умінь / О.А. Левенець // Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток: Тези II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Одеса, 20 лютого 2009 р.) – Оде-

са : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 142–143.

4. Левенець О.А. Роль алгоритмів у формуванні професійних умінь / О.А. Левенець // Актуальні проблеми юридичної психології: тези доповіді науково-практичної конференції 29–30 вересня 2006 р. – К. : Київський національний університет внутрішніх справ, 2006. – С. 58–60.

5. Медведєв В.С. Психологія злочинної діяльності : [навч. посіб.] / В.С. Медведєв. – К : Атіка, 2012. – 204 с.

6. Медведєв В.С. Організована злочинна діяльність як загроза національній безпеці України / В.С. Медведєв // Науковий вісник 2 (1) 2013. – Львів, ЛДУВС, – С. 109–117.

8. Суходольський Г.В. Основы психологической теории деятельности / Г.В. Суходольский. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та. – 1988. – 168 с.

Анотація

Медведєв В. С., Левенець О. А. Злочинна діяльність як сфера реалізації особистості (частина 2). – Стаття.

У другій частині статті розглянуто предметну сторону злочинної діяльності, встановлено психологічну сутність злочинного професіоналізму як сукупності певних знань, умінь і навичок. Проаналізовані професійно важливі якості суб'єкта злочинної діяльності, які є енергетичним та інструментальним забезпеченням умінь і навичок злочинця.

Ключові слова: злочинна діяльність, структура злочинної діяльності, знання, вміння та навички злочинця, професійно важливі якості суб'єкта злочинної діяльності.

Аннотация

Медведев В. С., Левенец Е. А. Преступная деятельность как сфера реализации личности (часть 2). – Стаття.

Во второй части статьи рассмотрена предметная сторона преступной деятельности, установлена психологическая сущность преступного профессионализма как совокупности определенных знаний, умений и навыков. Проанализированы профессионально важные качества субъекта преступной деятельности, которые являются энергетическим и инструментальным обеспечением умений и навыков преступника.

Ключевые слова: преступная деятельность, структура преступной деятельности, знания, умения и навыки преступника, профессионально важные качества субъекта преступной деятельности.

Summary

Medvedev V. S., Levenets E. A. Criminal activity as a sphere of personal fulfilment (part 2). – Article.

The second part of the article reviews the objective side of criminal activity, sets psychological nature of criminal expertise as a set of certain knowledge, skills and abilities. The article analyzes professionally important skills of criminal activity subject that ensure energetic and instrumental skills and abilities of the criminal.

Key words: criminal activity, structure of criminal activity, knowledge, abilities and skills of criminal, professionally important skills of criminal activity subject.